

robert muzil — skok u neproverljivo

aldo g. gargani

Pomutnje pitomca Terlesa, delo objavljeno 1906. g., predstavlja dodirnu tačku koju Muzil uspostavlja između života i književnosti s jedne, i čitavog niza teorijskih problema s druge strane. Terles je, međutim, takođe izraz duhovne krize koja obeležava savremenu civilizaciju, doba u kome, kao što će Muzil kasnije napisati: »Nije više bilo postojanih vrednosti, odgovornost više nigde nije postojala, a život beše sa nasladom prepusten požaru.« Doba u kome se društvo »duhovno nalazi u procesu progresivnog samo-raspadanja (in einem fortschreitenden Selbstzersetzungsprozess) gde se Zivilisation ospoljava kao »opterećenje pojedinca pitanjima čije pojmove on jedva da poznaje (...) i sasvim je, dakle, prirodno da pojedinac na sve to reaguje na potpuno patološki način.¹

Ono što je dospelo u krizu bilo je poverenje u model jednoznačne racionalnosti kadre da sjedini različita iskazivanja ljudskog življenja i da vodi čoveka kroz njegove intelektualne i moralne poduhvate. Muzil utvrđuje kraj i nepovratnost snova prosvetitelja koji su — u 18. veku — »verovali u nešto u nama što je samo čekalo da bude oslobođeno pa da pokulja prema nebesima. Oni su to nazvali razumom.«² Terles, nasuprot tome, »živi u uništenom vremenu« (in einer zerstörten Zeit)³. Intelektualna, etička i društvena pozadina Muzilovog pripovedačkog i kritičkog dela jeste upravo prizor kome osobenost daju pukotine, šupljine i rascepi. I u tom smislu, Terles već sadrži neke od glavnih tema koje se provlače kroz celokupnost dela za koje je njegov autor, osvrćući se unazad, sam primetio da Terles »uopšte nije realistička knjiga, već da tvori početak jedne linije koja završava u Čoveku bez svojstva«⁴. No, Terles je ogledalo krize u temeljima, ogledalo dovodenja u pitanje iracionalne apsolutne spoznaje (der Infragestellung absoluter Erkenntnis) i iracionalne svesti o stvarnosti⁵ kojoj čine suštinske teme Muzilovih književnih dela kao i njegovih teorijskih spisa. Terlesovo egzistencijalno i intelektualno iskustvo svoju najvišu tačku — kako čemo videti — doseže u svesti da su tradicionalna racionalnost, moralnost i jezik nesposobni da obuhvate tu iracionalnu stvarnost sačinjenu od nepotpunih (*unfertig*) iskustava svojstvenih tom nepotpunom (*Unfertigen*) biću kakvo je čovek⁶; jedna iracionalna stvarnost koja izmiče racionalnom čoveku u sferi racionalnog (auf ratioīdem Gebiet), to jest na području logične misli, monotone, nepromenljive, misli kojom vlada moć ponavljanja (*Wiederholung*)⁷.

Izvorni i središnji problem koji je pokrenuo čitavo Muzilovo tražanje već je prisutan u Terlesu; on se u osnovi tiče intelektualnog i etičkog čovekovog stavu pred problemima prirode, egzistencije ili teorije: svest i proživljeno ubedenje da oblici ljudske spoznaje nisu vezani neophodnom zakonitošću uzročnog tipa niti nekom logičko-analitičkom vezom. Muzil u Terlesu otkriva praznine, šupljine i skokove u nepoznato u samom srcu ljudskog znanja. Terles postaje svestan da »naša misao ne stupa uvek po čvrstom tlu, da su pred njom praznine koje treba preći (...) jer je naše znanje, na svim poljima, prepuno sličnih ponora (denn unser Wissen ist auf allen Gebieten von solchen Abrüden durchgezogen).«

Uz krizu jezika i racionalnosti proisteklih iz tradicija »popušta koherencijom koja obično našem životu omogućava da se kao celina odrazi u svesti«⁸. Na planu istorijskog i društvenog odraza, Muzil tu situaciju izražava u tom smislu da u ljudskom društvu neće više postojati jedna »jedinstvena ideologija (...) jedna kultura (eine einheitliche Ideologie... eine Kultur)«. Na planu naučnog i filozofskog odraza, on povlači citav jedan niz uznenimajućih posledica kada 1918. piše da je »čak i na tom polju tlo klimavo (schwankt auch hier den Boden)« i da poslednja temeljna otkrića matematike i nauke ni izdaleka nisu pouzdana⁹. Muzil iznosi na video intelektualni skandal rođen iz savremene rasprave o temeljima matematike koja je matematičarima dozvolila da otkriju da čitava njihova struktura lebdi u praznini (*das ganze Gebäude in der Luft stehe*) nezavisno, uostalom, od njihove uspešnosti i funkcionalnosti. Taj paradoksalski aspekt otkriva Terlesu prisustvo neke misterije, nečeg tajnog, nemušćeg, do čega se ne može dopreti rečima, nešto što ljudskom postojanju daje osobinu »čiste fantazmagorije«¹⁰. Ta situacija odgovara onome što Muzil — sa etičke, psihološke i intelektualne tačke gledišta — naziva »propustom u kauzalnom mišljenju«¹¹. Ono što se izgubilo jeste jedinstvena racionalna formula (*die einheitlich - che rationale Formel*) koja je ljudima omogućavala da poveže i sjedine svoje intelektualne procese sa situacijama iz života. Ti se procesi i te situacije ne daju podvesti pod neki jedinstveni racionalni model i duhovnu delatnost ljudi. Muzilu izgleda kao sito (*Sieb*) u kojem »praznine nisu ništa manje važne od rešetki«. U tom smislu naučni zakoni takođe liče na rešetke¹². Dogadaji su pojedinačni slučajevi, često nepredvidljivi; Muzil rasvetljava funkciju slučaja primerom nepredvidljivog pada nekog crepa s krovu neke kuće. On suptilno primećuje da su zakoni prirodnih nauka postali instrumenti koji služe za opisivanje modaliteta prema kojima se neki dodajaju, pad, crepa, na primer, desio, ali da se ne radi o tome da im treba pripisati izazivanje tog dogadaja. Ono zavisi od slučaja (*Zufall*)¹³.

Povodom svog uznenirenog razmišljanja o imaginarnim brojevima Terles postaje svestan šupljina, ponora koji prave otvore u oblicima

ljudskog saznanja i etike. On postaje svestan činjenice da ne postoji uređeni kosmos, već sablasna i tajanstvena pozadina koja se skriva iza naših misli i naših dela.

Odatle i zahtev koji se Terlesu nameće da na nov način osmotri svako iskustvo, celovit univerzum, svoju sopstvenu misao. Njegovih ga šesnaest godina predodreduje za takav poduhvat; Muzil vidi »lukavštinu« (*eine List*) u onome što prikazuje kao »podatan materijal za ubolicavanje duhovnih odnosa«¹⁴. Supljine, ponori, skokovi koji prave otvore u ljudskom postojanju i spoznaji stvaraju potrebu da se uspostavi nov odnos između intelekt (Verstand) i osećaja (Gefühl); misija književnosti, za Muzila, leži u ostvarenju tog odnosa. »Intelekt se širi, piše Muzil, i *zasludiće naziv duha onda kada bude obuhvatuje osećanje*.«¹⁵ Osećaj i razum se medusobno prožimaju u egzistencijalnom iskustvu kao i u Terlesovim teorijskim razmišljanjima; tako više nema sveta objektivnih i jednoznačnih činjenica, kao što mu se nijedan filozofski sistem ne pokazujuje upotrebljivim (u Terlesu Kant služi kao primer i kao paradigmatski slučaj); ono što nasuprot tome igra osnovnu ulogu jeste »polje reakcija pojedinca na svet i na druge«¹⁶. Drugim rečima, ne radi se o utvrđivanju onoga što postoji, već o usvajajućem negok stava koji bi istovremeno bio etički, perceptivni, emotivni i intelektualni u odnosu na ono što postoji. U tom smislu, čovek po Muzilu nije sposoban ni za kakvo iskustvo ukoliko ne usvoji neki etički stav (*eine ethische Einstellung*); to jest, ukoliko se ne angažuje u isti mah na putu čuvstvenog iskustva i intelektualnog mišljenja. Sfera mogućnosti reakcija pojedinca kome nije važna procena onoga što postoji već način na koji on na to reaguje jeste jedini uslov koji Terlesu omogućava da uspostavi značajnu sponu između činilaca negok unutrašnjeg iskustva koje se nepovezano predstavlja u fragmentaciji i rascepnu. Otuda i *skok racionalnog u iracionalno* koji stvara Terlesovo specifično iskustvo a koje prelazi na ono što će Muzil nazvati »drugim stanjem (der andere Zustand) predstavlja kao iskustvo koje obuhvata intelekt i osećaj, razum i osećajnost, reč i sablasno čutanje, iskustva koja sam intelekt nije bio dorastao da omogući.

Međutim Terlesov skok prema tom razumljivijem i potpunijem iskustvu zahteva sasvim nov stil mišljenja. Imaginarni brojevi koji kod Terlesa podstiču uznenimajuće razmišljanje spajaju vrednosti stvarnih brojeva koji služe kao osnova u računanju sa konacnim vrednostima koje su, opet, vrednosti stvarnih brojeva do kojih dolazimo na kraju računanja; »Imaginarni brojevi su kao neki irealni most sa stubovima na krajevima, ali koji ipak pomaže ljudima kada računaju da predu poror.«¹⁷

Taj zaključak plaši Terlesa koji ne dobija zadovoljavajuće odgovore ni od svog profesora matematike niti od drugova sa koledža, niti iz iščitavanja Kantovih dela. Taj je zaključak, međutim, istovremeno i vidišljivo predstavljane neke nove concepcije intelektualnog ljudskog poduhvata koja, da bi se pokazala kao značajna i ubedljiva, mora uključiti realne i irealne fakture, um i senzibilitet, intelekt i imaginaciju.

Intelektualni poduhvat svoju koheziju ne duguje isključivo logičko-analitičkim postupcima; on je izvršenje jedne konstrukcije koja, zahvaljujući misli, ostvaruje skok u neproverivo (*ein Sprung durchs Unbeweisbare*), u stvaralački čin koji uvodi povezanost između tih misli kojima intelekt nije u stanju da otkrije razloge. U *Der deutsche Mensch als Symptom* (Nemački čovek kao simptom) (1923.), Muzil primećuje da se »inženjer razlikuje od teoretičara upravo po tome što u nekom datom trenutku on prekida razmišljanje da bi u cilju konstrukcije pribegao nekoj pretpostavci, nekoj približnoj proceni, nekom skraćenom procesu koji je skok u neproverljivo (*ein Sprung durchs Unbeweisbare*); a uspeh je taj koji obezbeđuje proveru¹⁸. Ova concepcija logičku analizu, svojstvenu apstraktnom razumu, zamjenjuje novim tipom logike, naime neformalnom logikom koja zavisi od forme življenja (*Lebensform*), to jest, od povezanosti reči, osećaja, razmišljanja i situacija koji svoju koheziju nalaze u nekoj formi ljudskog života. Među činiocima *Lebensform-a* ne postoji nikakva spona unutarnjeg logičko-analitičkog tipa, već samo spona njihove koegzistencije i njegove medusobne pripadnosti (*Veisammensein und Zueinandergehören*). U svom pripovedačkom delu kao i u teorijskim spisima, Muzil uvodi koncept jedne kohezije koja ne zahteva nikakvu zakonsku nužnost (*keine gesetzliche Notwendigkeit*) — zbog koje, ako postoji neka odredena promenljiva p, onda neophodno treba da postoji neka odredena promenljiva v — ali koja je stvorena uslovima koegzistencije u kojoj jedna stvar za sobom povlači neku drugu (*wo eins das andere gibt*) ali ne kauzalno već prema medusobnoj povezanosti jedne i druge, a da pritom nije podredena nikakvom zakonu¹⁹. U toj nekauzalnoj neophodnosti počiva estetski uslov jednog procesa koji ne pokreće uzroci već motivi²⁰. On vodi čoveka od jednog značenja do drugog, u korist nekog preobražaja i neke stvaralačke produktivnosti koja se odvija prema figurama metafore i poređenja.

To neprestano ulivanje jednog značenjskog stanja u drugo — koje je središnja tema njegovih *pomutnji* — u Terlesu pre svega odgovara jednoj dvostrinskoj afektivnoj i egzistencijalnoj uslovijenosti. U njenom je korenu trauma napuštenosti koju je Terles kao dete osetio otkriviši najednom da se služavka udaljila i da ga je ostavila samog u šumi iznenađujući okruženog tišinom (*plötzlichen Schweigen*); ta je tišina duboka, ona je nem i uznenimajući jezik samoće koja za Terlesa ima »čari žene ali i neljudskog divljaštva, kao i karakter »izopačene tajne« (*ausschweifende Heimlichkeit*)²¹. U Kući prostitutke Božane, skrivena u jednoj mračnoj šumi, pripada istoj sferi kao i ta uznenimajuća tajna. Privlačnost te stare zapuštenе prostitutke tako je snažna da u Terlesovoj maštiji izaziva sliku njegove majke ispunjavajući pritom beskraino rastojanje između dve žene, tako da se, kako to piše Muzil, »preko njega uspostavlja neki odnos između njih.«

Smeh Božene, Terlesa zapravo, podseća na osmeh njegove majke koja ga je, zatvarajući vrata, isključivala iz »tajnog i zastrašujućeg uživanja« (*geheimen, fürchterlichen Freuden*)²²; ta se tajna i zastrašujuća zadovoljstva osećaju i u skrovitima u kojima se Terles susreće sa svojim drugovima iz instituta Bazinijem (Basini), Bajbergom (Beinberg) i Rajtingom (Reiting). Rajting je ime koje je Muzil izveo iz pravog imena ljubavnika svoje majke, Rajter (Reiter). On učvršćuje iskustvo neizves-

nosti i emotivne nesigurnosti koje je, kao neki prvobitni frojdovski priozor (*Urszene*), utisnula svoj pečat na dečaka Terlesa stvarajući otada od njega biće »raspolućeno između dva sveta« (*zwischen zwei Welten zerissen*), mučeno tim »unutarnjim rascepom«²³, podeljeno između burjnog, strastvenog i destruktivnog života i svetlog, dnevnog života. Terles — kroz dogodovštinu nemilosrdnog proganjanja Bazinija od strane Rajtinga i Bajnberga koji život shvataju kroz načela Dostojevskog o odnosima moći i snage — ulazi u stanje plamene strasti koja za njega postaje nepovratna sudska, jer se od tog trenutka sve dešava kao da on mora da prati senku koju pred njega baca strast²⁴.

Ono što je ovde na delu jeste neka ne-zakonska neophodnost, sačinjena od motivacija i značenja, zasnovana na ne intelektu već na spomena neke forme ljudskog življenja²⁵ u kome »jedna stvar povlači drugu« (*wo eins da andere gibt*). I Terles, zapravo, posredstvom jezika ne bi mogao čak ni da opiše koheziju tog oblika egzistencije koja nastaje kao nekom nevidljivom omicom (*einer unsichtbaren Schlinge*) i ima tu moć da odjednom poveže »sličnosti i nepremostive razlike« (*Ähnlichkeiten und unückbare Unähnlichkeiten*)²⁶. Ta je kohezija uspostavljena ekskluzivno iz Terlesove lične perspektive; Muzil će kasnije napisati: »stvari su drugačije jer je moj stav prema njima drugačiji (*die Dinge sind anders, weil meine Einstellung zu ihnen eine andere ist*)»²⁷.

Dok se njegovi drugovi iz internata Rajting i Bajneberg, — sa žudnjom za moći — okomljuju na Bazinija, slabog mladića, njihovu žrtvu, koji se medutim sam izložio njihovom iznudivanju usled krade koju je počinio, Terles doživljjava ekstatično usamljeničko iskustvo u parku internata. Dok mu se čini da stvari oko njega međusobno liče u tišini koja je nemušti jezik prepun uznenirajućih nagoveštaja i mračnih pritisaka, Terles stiže istovremeno intelektualno i emotivno iskustvo praznine, rascepa u ljudskoj egzistenciji. On vizualizuje to iskustvo kroz percepciju neke »male pukotine bez dna koja sija među oblacima«²⁸. Radi se o nedokucivom iskustvu beskraja koje reči ne mogu izraziti, koje nema više ničeg zajedničkog sa »ukroćenim pojmom« (*gezähmter Begriff*) običnog jezika, a koje medutim stvara predznak pun značenja. Terles oseća prisustvo neke »iracionalne, divlje, destruktivne snage«; nečega što je u njemu ostalo skriveno i što se sada u njemu budi u obliku jednog uznenirajućeg iskustva. Iskustva koga Terles ne može postati svestan ravnajući se po nekoj analitičkoj logici, već po moći povezivanja podsticanoj emocijama, intelektom, osećajnošću i senzibilnošću. Eto zašto, u stanju koje lebdi između bdenja i sna, on ne uspeva da ono što oseća sebi predoči putem razgovornih koncepcija, uskladenih sa zahtevima logičke inteligencije; on je još uvek obuhvaćen čaurom sećanja na njih (*in ihre Beziehungen eingesponnen*). Plava pukotina u nebū za njega simbolizuje nesamerljivost koja postoji između doživljaja i spoznaje (*z ischen Erleben und Erfassen*). Terles doživljjava trenutak kojeg zakaže asocijativna sposobnost njegovog uma koja obično pokušava da popuni praznine, šupljine, ponore kojima je prošarano ljudsko iskustvo. Potpuni i kulminativni trenutak iskustva doživljjenog kao nešto što je nedeljivo, ali koje postaje zbrkano i problematično čim pokušamo da ga uhvatimo u okove kauzalnog mišljenja da bi dokučili ono čemu ljudi obično teže: ono prislavljanje kome se Muzil celog svog života suprostavlja. Tako se, tokom tog trenutka nedeljivog iskustva, u njegovoj duši stupaju svi činiči njegovog života: uspomene iz detinjstva, čulnost vezana za lik Božene i majke, beskraj o kojem govore logičari, matematičari i filozofi. Iz te se kohezije i kondenzacije značenja i iskustava u Terlesu rada nova vizija života koja se očituje u sveobuhvatnom iskustvu irealnosti; one irealnosti kojom ljudi moraju ponovo ovladati jer realnost više nema smisla, kako to Ulrich (Ulrich) kaže Diotimi u »Coveku bez svojstava« (*mann muss sich wieder der Unwirklichkeit bemächtigen; die Wirklichkeit hat keinen Sinn mehr!*)²⁹. Terles je sada osećao da ga je to opkoljalo sa svih strana», pisao je Muzil³⁰. Time Muzil želi da izrazi novu konцепцију koja svoju filozofsku formulaciju nalazi u jednoj belešici tih godina u *Dnevniku (Tagebücher)* (ona je, što govoriti za sebe naslovljena prema jednoj Terlesovoj rečenici: *Mrtve misli i žive misli*): »Mi ne mislimo na nešto, već nešto što misli niče u nama. Misao se ne sastoji u tome da jasno uvidamo nešto što se u nama uobičilo, već u tome da se neki unutarnji razvoj pruža sve do u tu svetu oblast.»³¹

Ovo iskustvo misli koja je tako reči veća od njega samog, koja na najekstremniji način dopire do praga Terlesove svesti, jeste središnja tema ovog dela.

U tom ekstatičnom iskustvu u parku internata različiti trenuci duhovnog života — pošto se moć kohezije razuma pokazala nedelotvornom — čine isto toliko delova koji uporedo jure jednakom brzinom da bi se stopili u neprobojno i mračno klupko. Upravo u tom klupku, medutim, Terles traži individuaciju sopstvenog ili svog najdubljeg »ja«. Svim sećanjima, od detinjstva do seksualnih nemira podstaknutih Boženom i Bazinijem i do imaginarnih brojeva, zajednička je ista tajna. Upravo je ta tajna, medutim, taj tajni život sopstvenog »ja« ono što povezuje razdvjajena iskustva i razdvjajene trenutke.

Kroz to iskustvo i to traganje za sopstvenim »ja«, Terles najzad iznalazi mogućnost da komunicira sa stvarima, sa stvarnošću; zid koji ga okružuje — simbol odvojenosti i neprobojnosti — počinje da se kreće kao da Terlesovim čulima upućuje neku poruku: »Neki se sumnjičivi život budio u zidu (*ein unheimliches Leben erwachte in der Wand*)»³². Taj se utisak irealnosti (*Unwirklichkeit*) koga Terles spoznaje tokom svog usamljeničkog iskustva u parku, ponavlja u toku njegovog teskobnog razmišljanja o imaginarnim brojevima i tokom razgovora sa Bajnebergom i svojim profesorom matematike. Ono što apsolutno treba istaći, to je da uznenirajuće iskustvo pukotine, ponora, skoka u neproverljivo opseđa čovekovo postojanje isto kao i intelektualnu delatnost i naučne poduhvate. Terles čak i u matematici ustanovljava odsustvo neke linije povezanosti ucrteane razumom; čak i u matematici postoje faktori, trenuci — lišeni unutrašnjeg logičkog jedinstva — koji čoveka vode izvan »granica strogog razuma«³³. Terles takođe uočava teorijske probleme u perspektivi razumljivijeg pristupa koji odgovara životu i dinamičkoj misli: »Nešto što je u isti mah delovalo i kao telo i kao duša (*Etwas, das Kör-*

per und Seele zugleich zu sein schien)³⁴. Po ponorima s kojima se sučeljava, Terles uvida da se pred njim otvara beskrajna i neodrediva udaljenost koja predstavlja novi horizont nepredviđenih mogućnosti i odgovara širenju sopstvenog »ja« izvan »ukroćenih pojordova« (*Gezähmten*) običnog intelekta i govora. Šupljina u uzročnosti mišljenja (*eine Lücke in der Kausalität des Denkens*) i zahtev za prostranjom i unutrašnjom izvešnoscu (što se tiče imaginarnih brojeva i čulne privlačnosti koju za njega ima Bazinij): to su teze koje Terles izražava u prisustvu okupljenog nastavnog osoblja. Kroz svoju hrabru konačnu isповest Terles rezimira značenje egzistencijalnog i intelektualnog iskustva koje je doživeo u opoziciji živih i mrtvih misli (*lebendige und tote Gedanken*).

Mrtve misli jesu misli koje predstavljaju legitimnu, ali apstraktну formu, za koju ljudi misle da su je shvatili sve dok neko razumljivije i integralnije duhovno iskustvo ne ugleda svetlost dana, na kojoj postaju svesni da uopšte ništa nisu shvatili. »Da, postoje mrtve i žive misli«, kaže Terles obraćajući se svojim profesorima.

Bilo bi, međutim, pogrešno ovu tvrdnju (tvrdnju o dve sfere: dnevnog racionalnog i noćnoj iracionalnog sferi) smatrati konačnim značenjem Terlesovog iskustva. Zapravo, njen se vrhunac nalazi dalje u romanu, upravo u svesti o medusobnom prožimanju tih dve sfera koje Terles definiše kao »duševno stanje u krajnjoj tački iz koje se misao otvara kao cvet«³⁵. Taj cvet, rastvarajući se na krajnosti njegove svesti, čini istinski konačan rezultat do koga Terles dolazi. Taj mu rezultat omogućava da prebrodi misterije, zagonetke i strah koji su ga sve do tada mučili. Terles ne isključuje ulogu koju imaju mračni i iracionalni činoci koji u ljudskom postojanju i u intelektualnim procesima čine deo čovekovog življenja. Osvajajući svest o tim činocima, medutim, on briše trag tih nemira, tih misterija i straha koji su ih pratili. Raspravljajući na kraju romana s Rajtingom, Terles izjavljuje: »Za mene više nema zagonetki. Stvari se dešavaju: to je jedina mudrost. Ne strahujem više ni od čega.»³⁶ Novo shvatnje do koga Terles dolazi sastoje se od svesti da istina nije pristup misterijama, niti uznenirajućim tajnama; ona daleko više prebiva u nepredvidljivom procesu *efektivnog iskustva i u činu traganja*, u činjenici da se »sve dogada«. Izjašnjavajući se pred profesorima Terles otkriva istinu da mu njegovo iskustvo ranije nije omogućavalo da istinski oseća. Racionalnost se iz tогa nije izgubila, ali ona ubuduće neće biti obuhvaćena jalovom i apstraktnom logičkom formom. Ona je pre ponovo osvojena u novoj formi, u elementu neke prostranije i razumljivije forme svesti o svemu što se dogada.

1. R. Musil, »Das hilflose Europa oder Reise vom Hundertsten ins Tausendste« (1922); u *Gesammelte Werke*, izdanje A. Frisé, Hamburg, 1978, tom 8, str. 1091. Preveo na francuski Philippe Jacob, »L'Europe désemparée«, u: *Essais*, Paris (La Seuil), 1985.

2 ibidem, str. 1082.

3 G. W., tom 7, *Aphorismen*, str. 850.

4 R. Musil, *Fallengelassenes Vorwort zu: Nachlass zu Lebzeiten*, u: G.W., tom 7, str. 964; prevod na francuski Ph. Jaccottet, *Oeuvres pré-posthumes*, Paris (Le Seuil), 1972.

5 Marie-Louise Roth, *Robert Musil. Ethik und Ästhetik*, München, 1972, str. 47.

6 R. Musil, »Über Musils Bücher« (1913); »Skizze der Erkenntnis des Dichters« (1918), in: G.W., tom 8, str. 997 i 1029; prevod na francuski Ph. Jaccottet, »A propos des livres de R. Musil« i la connaissance de l'écrivain: esquise«, u: *Essais* op. cit.

7 G.W., tom 8, »Skizze«, str. 1026—1027; prevod na francuski u: *Essais*, op. cit.: »La connaissance chez l'écrivain«.

8 R. Musil, *Die Verwirrungen des Zöglings Törless*, in: G.W., tom 6, str. 116 i 164; prevod na francuski Ph. Jaccottet: *Les désarrois de l'élève Törless*, izd. Le livre de poche, str. 198 i 108.

9 »Skizze«, G.W., tom 6, op. cit.; prevod na francuski: »La connaissance chez l'écrivain« u: *Essais*, op. cit.

10 R. Musil, »Der mathematische Mensch« (1913), u: G.W., tom 8, str. 1006; prevod na francuski: »L'Homme mathématique«, u: *Essais*, op. cit.

11 Törless, op. cit., str. 135; francuski prevod str. 232.

12 »Skizze«, op. cit., str. 1028; francuski prevod u: *Essais*, op. cit.

13 R. Musil, »Das Geistliche, der Modernismus und die Metaphysik«, (1912), u: G.W., tom 8, str. 990; »Das hilflose Europa«, u: G.W., tom 8, str. 1081—1084; prevod na francuski: »Le spirituel, le modernisme et la métaphysique«, »L'Europe désemparée«, u: *Essais*, op. cit.

14 »Über Robert Musils Bücher«, op. cit., str. 996; francuski prevod: »A propos des livres de R. Musil«, u: *Essais*, op. cit.

15 »Der mathematische Mensch«, op. cit., str. 1107—1108; francuski prevod: »L'Homme mathématique«, u: *Essais*, op. cit.

16 »Skizze«, op. cit., str. 1028; francuski prevod u: *Essais*, op. cit.

17 Törless, op. cit., str. 74; prevod na francuski str. 123.

18 »Der deutsche Mensch als Symptom« (1923), u: G.W., tom 8, str. 1391; francuski prevod: »L'Allemand comme symptôme«, u: *Essais*, op. cit.

19 »Das hilflose Europa«, op. cit., str. 1077—1078; francuski prevod u: *Essais*, op. cit.

20 *Der Mann ohne Eigenschaften*, u: G.W., tom 4, str. 1425—1426; prevod na francuski Ph. Jaccottet, »L'Homme sans qualités«, izdanje Le Seuil, 1956; biblioteka »Folio«, vol. IV, str. 221: »Sada bih takode mogao da kažem što je motiv. Motiv je ono što me vodi od značenja do značenja.«

21 Törless, op. cit., str. 23—25; prevod na francuski str. 36—38.

22 Ibid., str. 33—35; francuski prevod str. 52—56.

23 Ibid., str. 41—42; francuski prevod str. 67.

24 Ibid., str. 49; francuski prevod str. 61.

25 Ibid., str. 57; francuski prevod str. 93: »Platno razapeto negde napolju, na nebu apstrakcije, trebalo bi da se, onako kako se on sećao, naglo, zaparujućom brzinom ponovo skupi. Ono je zapravo odjednom postalo nešto konkretno, nešto stvarno, živo, u njemu se koprala neka glava, stisnutog grla.«

26 Ibid., str. 60—61; francuski prevod str. 99.

27 R. Musil, *Tagebücher*, Heft 24 (1904—1905), str. 117—118; prevod na francuski Ph. Jaccottet, *Journaux*, vol. I, str. 158.

28 Törless, op. cit., str. 62—66; francuski prevod str. 103.

29 *Der Mann ohne Eigenschaften*, in: G.W., vol. 2, str. 575; francuski prevod, vol. 2, str. 398

30 Törless, op. cit., str. 64; francuski prevod str. 105.

31 R. Musil, *Tagebücher*, Heft 24, (1904—1905), str. 117—118; francuski prevod vol. I, str. 158.

32 Törless, op. cit., str. 66; francuski prevod str. 109.

33 Ibid., str. 77; francuski prevod str. 128.

34 Ibid., str. 56; francuski prevod str. 133.

35 Ibid., str. 136—137; francuski prevod str. 235.

36 Ibid., str. 137; francuski prevod str. 235.

37 Ibid., str. 125, 138; francuski prevod str. 214, 237.

Naslov originala: Aldo G. Gargani, »Robert Musil: Le saut dans l'in — vérifiable«, in: A.G., *L'étonnement et le hasard*, Marseille, Sommières, 1988, str. 137—149.

S francuskog: Vesna Jakovljević